

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՑԻՆ ԳՈՐԾԱԴՐՄԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ ՀԵՏՃԵՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԼԻԼԻԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան

Հետճշմարտության ժամանակաշրջանը զգալի խոչընդոտներ է ստեղծում հանրային ոլորտում անհատների ազատ և ինքնավար մտածողության հնարավորության, տեղեկացված որոշումների կայացման տեսանկյունից: Հոդվածում հետինակը, հիմնվելով 18-րդ դարի գերմանացի փիլիսոփա Իմանուել Կանտի՝ բանականության հանրային գործադրման գաղափարի վրա, նկատում է, որ լուսավորական արժեքներից նահանջելը վտանգում է հանրային ռացիոնալ դիսկուրսի և ժողովրդավարության ապագան: Ժամանակակից իրականության մեջ բանականության հանրային գործադրման կանոնային պահանջը կամ իդեալը բխվում է մի քանի նշանակալի մարտահրավերների, որոնք լուսավորական «ընդհանուր պատկերացումներից» կամ տեսլականից մեզ հետ են կանգնեցնում կամ առնվազն շեղում են: Այս հոդվածում անդրադարձ կարվի դրանցից առավել հրատապներին՝ թյուրտեղեկատվություն (misinformation) և ապատեղեկատվություն (disinformation), սոցիալական մեդիայի ալգորիթմներ և արձագանքի խցիկներ, հուզական մանիպուլյացիա և պոպուլիզմ: Թվարկված գործոններից յուրաքանչյուրն իր հերթին խաթարում է այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ են անհատներին հանրային ոլորտում իրենց բանականությունն ազատ և ինքնուրույն գործադրելու համար: Այնուամենայնիվ, կրթության նպատակների վերանայման, ավանդական ինստիտուտների նկատմամբ վստահության վերականգնման, թվային տեխնոլոգիաների շուրջ ավելի մտածված ռազմավարությունների կիրառման, հանրային ճշմարտությունների վերակառուցման «մեծ» քաղաքականության միջոցով դեռևս հնարավոր է ազատ քննարկման և ժողովրդավարական ներգրավվածության համար տարածքներ ստեղծել՝ խթանելով ինքնավար մտածողությունն այսօրվա աշխարհում:

* **Լիլիա Խաչատրյան** – ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության, տեսության և տրամաբանության ամբիոնի ասպիրանտ, ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող

Лилия Хачатрян – Аспирант кафедры истории, теории и логики философии ЕГУ, младший научный сотрудник Института философии, социологии и права НАН РА

Lilia Khachatryan – PhD student at YSU Chair of History, Theory and Logic of Philosophy, Yerevan State University, junior researcher at the Institute of Philosophy, Sociology and Law of NAS RA

Էլ. փոստ lilia.khachatryan@ysu.am <https://orcid.org/0009-0000-1607-2496>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 03.02.2025

Գրախոսվել է՝ 08.02.2025

Հաստատվել է՝ 14.03.2025

© The Author(s) 2025

Բանալի բառեր - հետճշմարտություն, Լուսավորականություն, Բ. Կանտ, ռացիոնալ դիսկուրս, ապատեղեկատվություն, թյուրտեղեկատվություն

Երբ Օքսֆորդի բառարանները 2016 թվականին հայտարարեցին, որ տարվա բառ է ճանաչվել «հետճշմարտություն»-ը, հանրության լայն շրջանակում դա ընկալվեց որպես Լուսավորականության գաղափարները վերջնականապես փլուզվելու ազդանշան, մասնավորապես՝ որ մենք այլևս չեն վստահում մարդկային բանականությանը, ռացիոնալ քննարկում վարելու մեր ունակությանը և լիովին համոզվել ենք, որ ճշմարտությունը մեզ երբևէ չի դարձնելու ազատ ու երջանիկ: Ընդ որում, բանականությունից կամ ռացիոնալ քննարկումներից հրաժարվելը գործնականում ընկալվում է նաև որպես հրաժարում համակեցության մեր ընտրած ձևաչափից՝ ժողովրդավարությունից, քանի որ այս դեպքում դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես է հնարավոր, որ մարդիկ կարողանան մտածել միասին, հանրային քննարկումներ ունենալ և ողջամիտ որոշումներ կայացնել հասարակության և համայն մարդկության համար էական ու կարևոր հարցերի շուրջ:

Ռացիոնալ դիսկուրսի և ճշմարտության նշանակությունը ժամանակակից աշխարհում դարձել է վիճարկելի ու վերածվել է հրատապ մտահոգության առկա բազմաթիվ խնդիրների համապատկերին՝ ներառյալ հասարակությունների բևեռացումը, գիտության և ավանդական ինստիտուտների հեղինակության անկումը, ռացիոնալության և ժողովրդավարական արժեքների հանդեպ հավատի խարխիլման գործընթացները: Այսպես կոչված հետճշմարտության ժամանակաշրջանում փաստերն ու ճշմարտությունը շարունակաբար փոխարինվում են անհատական համոզմունքներով, իսկ զգացմունքները ձեռք են բերում ապացույցների կշիռ: Արդյունքում, հանրային քննարկումներում կամ հասարակական կարծիքի ձևավորման գործընթացում փաստերն անընդհատ վիճարկվում են, և բանականությունը լռեցվում է հուզական հոետորաբանությամբ¹: Հետճշմարտության կողմնակիցները պնդում են, որ մենք ներկայումս ապրում ենք մի աշխարհում, որտեղ մարդիկ դատում և գործում են՝ հիմնվելով իրենց զգացմունքների, այլ ոչ թե փաստերի և փորձի վրա: Այս առումով հետճշմարտության գաղափարները կարելի է համարել պոստմոդեռնիստական մտածողության և աշխարհընկալման տրամաբանական շարունակություն: Պոստմոդեռնիստների կողմից օբյեկտիվ ճշմարտության մերժումը հանգեցրեց անհատական հույզերի և սուբյեկտիվության՝ որպես այլընտրանքների ապավինմանը՝ ստեղծելով հասարակական և մշակութային մի մթնոլորտ, որը բնութագրվում է ճշմարտության և գիտելիքի նկատմամբ թերահավատությամբ, ինտելեկտուալ հեղինակությունների անտեսմամբ²: Վերջիններս իրենց հերթին լուրջ խոչընդոտներ են ստեղծում ժողովրդավարական արժեքների

¹ Տե՛ս **McIntyre, L.** Post-Truth, Cambridge, The MIT Press, 2018, էջ 1-16:

² Տե՛ս, օրինակ՝ **Bourdieu P.** The Logic of Practice, Stanford, Stanford University Press, 1990:

կայացման ճանապարհին և պարարտ հող՝ ավտորիտար ու պոպուլիստական քաղաքականության համար: Ինչպես պնդում է ամերիկյան փիլիսոփա և հանրային ինտելեկտուալ Հաննա Արենդտը՝ «... տոտալիտար կառավարման իդեալական սուբյեկտը ոչ թե համոզված նացիստն է կամ համոզված կոմունիստը, այլ մարդիկ, որոնց համար փաստի և հորինվածքի, ... ճշմարիտի և կեղծի միջև տարբերություն ... այլևս գոյություն չունի»³:

Հետճշմարտության կողմնակիցները և վերլուծաբանները հայտարարում են, որ Լուսավորականության նախագիծը անվերադարձ ձախողվել է, որ հանրային ոլորտից այլևս դուրս են մղվել ճշմարտությունը, հանրային ռացիոնալ քննարկումները կամ այլ խոսքով ասած՝ «բանականության հանրային գործադրումը»⁴: Սկիզբ առնելով Լուսավորականությունից՝ հանրային բանականության գաղափարը ժառանգվել և կարևորվել է ժամանակակից բարոյական և քաղաքական փիլիսոփայության ակնառու մտածողների կողմից, այդ թվում՝ Ջոն Ռոլսի, Յուրգեն Հաբերմասի և այլոց: Բանականության հանրային գործադրումը կամ հանրային բանականությունը իդեալ է կամ չափանիշ, որը պահանջում է, որ մեր կյանքը կարգավորող բարոյական կամ քաղաքական նորմերը արդարացված կամ ընդունելի լինեն այն բոլոր մարդկանց կողմից, որոնց վրա դրանք տարածվում են⁵: Հենվելով ազատ և հավասար անհատների մասին հայեցակարգի վրա, որը ժողովրդավարական հասարակարգի գաղափարական հիմքն է, հանրային բանականության կողմնակիցները այն համարում են բազմակարծության պայմաններում մարդկանց միջև ռացիոնալ դիսկուրսի հնարավորության երաշխիք:

«Բանականության հանրային գործադրում» (Vernunft in allen Stücken öffentlichen Gebrauch) արտահայտությունն օգտագործվել է գերմանացի փիլիսոփա Իմանուել Կանտի 1784 թվականին լույս տեսած խմբագրական հոդվածում, որտեղ նա փորձում է պատասխանել «ի՞նչ է լուսավորությունը» հարցին: Հոդվածում, որն այդպես էլ վերնագրված է՝ «Ի՞նչ է լուսավորությունը», Կանտը նկարագրում է, որ լուսավորությունը մարդու՝ անչափահասության վիճակից դուրս գալն է, իսկ դրա համար նա պետք է կարողանա օգտագործել իր բանականությունը, միտքը՝ ինքնուրույն, առանց ուրիշների ուղղորդման: Անչափահասությունը հենց այն վիճակն է, երբ մարդը դեռևս անկարող է օգտվելու սեփական բանականությունից՝ առանց ուրիշների ուղղորդման: «Sapere aude! Քաջություն ունեցի՛ր օգտվելու սեփական խելքից»՝ այսպիսին է հետևաբար լուսավորական կարգախոսը: Այս նա ավելացնում է, որ նկատի ունի այն, որ

³ Arendt H., The Origins of Totalitarianism, New York: Harcourt, Brace, 1951, p. 474.

⁴ Տե՛ս, օրինակ՝ Bauman, Z. Liquid Modernity, 2000; Fuller, S., Post-Truth: Knowledge as a Power Game, 2018:

⁵ Տե՛ս Quong, J. Public Reason, Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2022 (հղում՝ <https://plato.stanford.edu/entries/public-reason/>):

մենք պետք է ազատորեն և հրապարակավ գործադրենք սեփական բանականությունը՝ նպաստելով մեր բոլորի շարունակական լուսավորությանը⁶:

Ըստ Կանտի՝ մենք մեր բանականությունը կարող ենք գործադրել կամ օգտագործել երկու ձևով՝ մասնավոր և հանրային: Սեփական բանականության հանրային գործադրումն իրականացվում է անհատի կողմից, օրինակ՝ գիտնականի, հանրության կամ աշխարհի առաջ, իսկ մասնավոր օգտագործումն իրականացվում է անհատի կողմից իր զբաղեցրած դիրքում, պաշտոնում, ծառայությունում: Բանականության մասնավոր գործադրման դեպքում մարդը ազատ չէ, քանի որ ենթարկվում է ինչ-որ քաղաքացիական կամ քաղաքական կառույցի հեղինակությանը, որն իր հերթին կարիք ունի հանրային արդարացման: Օրինակ՝ զինվորական սպան, քահանան, ամեն անգամ հանդես գալով որպես համապատասխան կառույցների պաշտոնական ներկայացուցիչներ, մասնավոր կերպով են գործադրում իրենց մտածողությունը, քանի որ նրանց դատողությունները հենվում են այնպիսի աղբյուրների կամ հեղինակությունների վրա, ինչպիսիք են եկեղեցին և պետությունը (որոնց հեղինակությունն ինքնին կարիք ունի արդարացման): Բանականության հանրային գործադրումը ենթադրում է ազատ լինել ամեն տեսակի արտաքին հեղինակություններից, հենվել միայն ինքն իր վրա և ազատորեն ու հրապարակավ կիսել բոլորի հետ աշխատանքային, քաղաքացիական կամ հանրային հետաքրքրություն ներկայացնող այլ հարցերի վերաբերյալ մտքեր ու մտահոգություններ:

Բանականության հանրային գործադրումը, ըստ Էության, հաղորդակցություն է այլ ռացիոնալ էակների հետ, որոնք էլ փոխադարձաբար հաղորդակցվում են մեզ հետ: Ըստ Կանտի՝ մտքի ազատությունն անհնարին է առանց հաղորդակցության ազատության, այն է՝ հրապարակավ մտքերն արտահայտելու ազատության: Կանտը գրում է. «Թեև ասվում է, որ իշխանությունը կարող է խլել խոսելու կամ գրելու ազատությունը, բայց ոչ մտածելու ազատությունը: Սակայն որքան և որքանով ճիշտ մենք կկարողանայինք մտածել, եթե չմտածեինք համայնքում՝ այն մարդկանցով, որոնց հետ մտքեր ենք փոխանակում»⁷: Բանականությունը, մարդու մտավոր կյանքը, ըստ Կանտի, բնությամբ հանրային են: Այս գաղափարի վրա էլ, ըստ Էության, կառուցվել են մոդեռնի ժողովրդավարական և լիբերալ քաղաքական տեսությունները: Հանրային ռացիոնալ քննարկման և արդարացման գաղափարը նշանակալի տեղ է զբաղեցնում ժամանակակից բարոյական, քաղաքական փիլիսոփայության և իրավաբանություն մեջ: Այսպիսով, մարդկային մտածողությունը հնարավոր է միայն այնքանով, որքանով այն ներգրավված է ազատ և հանրային դիսկուրսի մեջ:

Կանտն ազատ մտածողությունը հակադրում է ազատամտությանը: Ազատամտությունը բանականության նկատմամբ անհավատություն է կամ

⁶ См. у Кант И. Сочинения в шести томах. Т. 6, М., 1966, էջ 25:

⁷ Кант И. Сочинения. В 8 т. Т. 8. М.: Чоро, 1994, с. 102-103.

սկզբունք, որը չի ճանաչում ոչ մի պարտք, ամբարտավանություն է, որը վերջիվերջո կործանելու է ինքն իրեն⁸։ Կանտյան այս տարբերակումն առանձնակի կարևորություն է ստանում ներկայումս՝ հաշվի առնելով այն, թե ժամանակակից աշխարհում ինչպես են մեկնաբանվում և գործում հանրային ոլորտի հիմնարար սկզբունքները՝ խոսքի և արտահայտման ազատությունները, և դրա արդյունքում ռացիոնալ դիսկուրսի համար ինչպիսի վտանգներ են առաջացել։ Մեր մտածողությունը պետք է լինի այնպիսին, որ ցանկացած մարդ հնարավորություն ունենա հետևելու դրան կամ համաձայնելու։ Եթե մենք ձգտում ենք հասնել միայն լոկալ կամ միայն համախոհների լսարանի, արդյունքը կլինի ոչ ավելին, քան բանականության մասնավոր գործադրումը։

Հետճշմարտության ժամանակաշրջանը զգալիորեն խոչընդոտում է հանրային ոլորտում ազատ և ինքնուրույն մտածողությունը։ Ժամանակակից աշխարհի բնութագրերից մեկը ճշմարտության էրոզիան է և հանրային ոլորտի աղավաղվածությունն այլընտրանքային փաստերով կամ իրականություններով, դավադրապաշտական տեսություններով և կեղծ տեղեկությամբ⁹։ Այսօրվա իրականության մեջ կանտյան ազատ և ինքնավար մտածողությունը բախվում է մի քանի նշանակալի մարտահրավերների, որոնք պայմանավորված են լուսավորական գաղափարներից կամ տեսլականից հետ կանգնելով կամ առնվազն շեղվելով։ Այստեղ կքննարկենք առավել հրատապները՝ թյուրտեղեկատվություն և ապատեղեկատվություն, սոցիալական մեդիայի ալգորիթմներ և արձագանքի խցիկներ, էմոցիոնալ մանիպուլյացիա և պոպուլիզմ։ Թվարկված գործոններից յուրաքանչյուրն իր հերթին խաթարում է այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ են անհատներին հանրային ոլորտում իրենց բանականությունն ազատ և ինքնուրույն գործադրելու համար։

Ակնհայտ է, որ այսօրվա ամենահրատապ մարտահրավերներից մեկը թյուրտեղեկատվության և ապատեղեկատվության մեծ ծավալն է, ինչը լրջորեն խեղաթյուրում է իրականության մասին անհատների ըմբռնումը, խաթարում է նրանց ազատ և ինքնուրույն մտածելու, ռացիոնալ դիսկուրսի մեջ ներգրավվելու ունակությունը։ Թյուրտեղեկատվությունը վերաբերում է ոչ ճշգրիտ տեղեկության տարածմանը, որը սովորաբար տեղի է ունենում առանց վնասակար մտադրության կամ չարակամության, մինչդեռ ապատեղեկատվությունը կեղծ լուրերի տարածումն է դիտավորյալ, մարդկանց խաբելու մտադրությամբ։ Երկու երևույթներն էլ սրվել են թվային դարաշրջանում, որտեղ տեղեկությոն տարածվում է այնքան արագ և լայնորեն, որ դրա շատ քիչ մասն է ստուգվում։

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 104։

⁹ Տե՛ս, օրինակ՝ **Lewandowsky, S., Ecker, U., & Cook, J.** Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the Post-Truth Era. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6(4), 2017, էջ 353-369։

Թվային տեխնոլոգիաների աճը և սոցիալական մեդիա հարթակների առաջացումն էքսպոնենցիալ մեծացրել են ոչ ճշգրիտ և կեղծ բովանդակության տարածման և՛ արագությունը, և՛ ծավալը՝ վերածելով այդ հարթակները «ճշմարտությունից զուրկ» հանրային տարածքների՝ առանձին սոցիալական խմբերի կամ խավերի թիրախավորելու համար¹⁰: Ապատեղեկատվությունը հաճախ կարող է շարունակել ազդել մարդկանց մտածողության վրա նույնիսկ այն բանից հետո, երբ այն հերքվում է, ու մարդիկ ընդունում են, որ նախկինում սխալ տեղեկությո՞ւյթի են հավատացել: Սա հայտնի է որպես «շարունակական ազդեցության էֆեկտ», որի դեպքում հերքված տեղեկությո՞ւյթը շարունակում է ազդել մարդկանց գնահատականների և որոշումների վրա, նրանք շարունակում են անգիտակցաբար հիմնավորել իրենց պնդումները՝ հենվելով կեղծ նախադրյալների վրա¹¹: Ավելին, առցանց հասանելի տեղեկության զգալի քանակությո՞ւնը ստեղծում է նաև մի երևույթ, որը հայտնի է որպես «տեղեկատվական գերբեռնվածություն», երբ օգտատերերը, այսպես ասած, «ոմբակոծվում են» այնպիսի ծավալի բովանդակությամբ, որը նրանք ի վիճակի չեն վերլուծելու և գնահատելու: Տեղեկատվական գերբեռնվածությունը մարդկանց իմացական կարողությունների տեսանկյունից դժվար մարտահրավեր է ստեղծում՝ հանգեցնելով մտավոր դյուրանցումների, հաստատման կողմնակալության և ապատեղեկատվության նկատմամբ դյուրընկալության¹²:

Կեղծ լուրերի տարածման արագության և ծավալի պատճառն այն է, որ դրանք նախատեսված են զգացմունքային արձագանքներ առաջացնելու համար¹³: Կեղծ լուրերը առաջացնում են վախ, զզվանք և զարմանք, որոնք ուշադրություն են գրավում, և ավելի հավանական է, որ կպատճենվեն ու կտարածվեն¹⁴: Բացի այն բանից, որ մարդիկ հակված են «գրավիչ» լուրեր տարածելու, նրանց վարքը նաև հետևանք է թվային տեխնոլոգիաների ռազմավարությունների, օրինակ՝ տարատեսակ ալգորիթմների կիրառման: Սոցիալական մեդիա հարթակներն իրենց ալգորիթմների միջոցով ստեղծում են «արձագանքի խցիկներ»՝ տարածքներ, որտեղ մարդիկ տեսնում են միայն այն, ինչը համապատասխանում է իրենց տեսակետներին, և սպառում են միայն այնպիսի բո-

¹⁰ Տե՛ս **Ingrid Foss Ballo, Nora S. Vaage**. Post-Truth Imaginations. 1st Edition, Routledge, 2021, էջ 138-160:

¹¹ Տե՛ս, օրինակ՝ **Walter, N. & Tukachinsky, R.** A meta-analytic examination of the continued influence of misinformation in the face of correction: how powerful is it, why does it happen, and how to stop it? Commun. Res. 47, 2020, էջ 155-177:

¹² Տե՛ս, օրինակ՝ **Eppler, M. J., & Mengis, J.** The concept of information overload: A review of literature from organization science, accounting, marketing, MIS, and related disciplines. The Information Society, 20(5), 2004, էջ 325-344:

¹³ Տե՛ս **Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S.** The spread of true and false news online. Science, 359 (6380), 2018, էջ 1146-1151:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը: Հետազոտությունը իրականացվել է 2016-2017 թթ. Թվիթերի՝ ստուգված ճշմարիտ և կեղծ հաղորդագրությունների շրջանակում:

վանդակություն, որը համահունչ է իրենց արդեն ձևավորված համոզմունքներին¹⁵: Արդյունքում, չկարողանալով հաղորդակցվել գաղափարների ավելի մեծ շուկայում, հանրային քննարկումը տեղի է ունենում թվային երևակայական համայնքում, որի պատճառով այն գնալով դառնում է ավելի պասիվ և իրականում չներգրավված հասարակական գործընթացներում, իսկ մարդիկ սկսում են ապրել հատվածական (ֆրագմենտալ) միջավայրում:

Հետճշմարտության ժամանակաշրջանի մյուս առանձնահատկությունը հուզական մանիպուլյացիաների և պոպուլիզմի տարածվածությունն է: Քաղաքական տեսաբան Ուիլյամ Դեյվիսը պնդում է, որ հետճշմարտության աշխարհում համատարած կերպով «զգացմունքները, այլ ոչ թե փաստերն են դառնում մարդկանց վարքագծի դրդիչներ»¹⁶: Քաղաքական գործիչները, հանրային դեմքերը և լրագրողները սովորաբար հենվում են հուզական կոչերի վրա, ինչպիսիք են վախը, գայրույթը և վրդովմունքը, որպեսզի մոբիլիզացնեն իրենց լսարանը: Հուզական հոսանքը, լինելով անմիջական և ուժեղ, հաճախ ստվերում է իրականում դանդաղ ընթացող և մեծ կենտրոնացում պահանջող ինքնաանդրադարձող դատողականությունը¹⁷: Վերջերս իրականացված հետազոտություններից մեկի համաձայն՝ պոպուլիստ քաղաքական գործիչներն ավելի շատ են շահում համացանցից և սոցիալական մեդիայից, քան մյուսները: Որպես հնարավոր պատճառ նշվում է սոցիալական մեդիային և պոպուլիզմին բնորոշ հաղորդակցման ձևերի միջև եղած ընդհանրությունները, օրինակ՝ ավելի կարճ, պարզ և ավելի հուզական հաղորդագրությունների նախընտրությունը¹⁸: Մյուս կողմից, մարդիկ հակված են պոպուլիստ քաղաքական գործիչներին համարելու ավելի պարզ, անկեղծ և ազնիվ, քան ավանդական քաղաքական գործիչներին¹⁹, իսկ սոցիալական մեդիան անմիջական և սերտ շփան հնարավորություն է տալիս թիրախային լսարանի հետ (օրինակ՝ ուղիղ միացումներ անել աշխատավայրից, խոհանոցից կամ ցանկացած այլ վայրից մտերմիկ և «թափանցիկ» շփումների համար): Սոցիալական մեդիան այսպիսով նպաստում է, որ պոպուլիստ քաղաքական գործիչները լայն զանգվածների մեջ թողնեն իսկական (աուտենտիկ), ոչ ձևական և ինքնաբերական մարդու տպավորություն: Զգացմունքների վրա ազդելուն միտված այս քաղաքականությունը խաթարում է ռացիոնալ ամեն մի քննարկման հնարավորություն՝ դիմելով ոչ թե բանականությանը, այլ մարդկանց բնազդներին, որի հետևանքով էլ հասարակության մեջ աճում է բևեռացումը:

¹⁵ St' u **Pariser, E.** The Filter Bubble: How the New Personalized Web is Changing What We Read and How We Think. Penguin Press, 2011:

¹⁶ **Davies, W.** The Age of Post-Truth Politics. The New York Times, 2016.

¹⁷ St' u **Stanley, J.** How Fascism Works: The Politics of Us and Them. Random House, 2018:

¹⁸ St' u **Zhuravskaya, E., Petrova, M., Enikolopov, R.** Political Effects of the Internet and Social Media. Annual Review of Economics, Vol. 12, Issue 1, 2020, էջ 415 – 438:

¹⁹ St' u, օրինակ՝ **Enli, G., Rosenberg, L.T.** Trust in the Age of Social Media: Populist Politicians Seem More Authentic. Social Media + Society, 4(1), 2018:

Բնեռացված հասարակություններին բնորոշ է այն, որ մարդիկ ուղղակիորեն մերժում են հակառակ կարծիքները՝ անվանելով դրանք կողմնակալ կամ չարամիտ, քան թե ցուցաբերում են դրանք լսելու կամ քննարկելու պատրաստակամություն²⁰։ Դրանով է պայմանավորված այն, որ այսօր առցանց հարթակներում քննարկումները շատ արագ վերածվում են ագրեսիվ և թշնամական խոսակցությունների, որը բացատրվում է նաև այդ հարթակներին բնորոշ անանունությամբ, դեմառդեմ շփման ու հետևանքների համար պատասխանատվության բացակայությամբ և այլն։ Այդ բացասական կամ թշնամական քննարկումներն ընդունված է բնորոշել «ատելության խոսք» եզրույթով, որն ըստ էության մարդկանց լռեցնելու գործիք է՝ բաժանելով քննարկման կողմերին բևեռների՝ մերոնց (ընդունելիների) և նրանց (անընդունելիների)։ Ատելության խոսքը ժամանակակից ժողովրդավարական հասարակությունների համար խոսքի ազատության և մարդկանց լռեցնելու կամ գրաքննության միջև երկընտրանքի նոր մարտահրավեր է։

Ինչպես նշվեց վերևում, հետձմարտության դարաշրջանի մյուս մարտահրավերը գիտության, գիտական գիտելիքի նկատմամբ անվստահության և սկեպտիցիզմի աճն է լայն հանրության շրջանում։ Ըստ երևույթին, 20-րդ դարում գիտությունը ստանձնել էր հանրային կարևորություն ունեցող որոշումներ կայացնելու համար անհրաժեշտ վկայությունների ու հիմնավորումների մատակարարի դերը։ Ըստ ամերիկացի փիլիսոփա Հ. Դագլասի՝ 20-րդ դարը կարելի է համարել «գիտական խորհրդատվության ծաղկման» ժամանակաշրջան, քանի որ քաղաքականության մշակման և որոշումների կայացման գործում հասարակությունները մեծ հաշվով ապավինում էին գիտությանը։ Ըստ այդմ գիտությունը եղել է ոչ միայն «ձմարտություն որոնող», այլև սոցիալական և քաղաքական կյանքի ակտիվ մասնակից այն իմաստով, որ այն նաև ձգտել է ծառայել (օրինակ՝ հարցադրումների, հիմնախնդիրների, մեթոդների իր ընտրությամբ) այս կամ այն քաղաքական օրակարգին՝ տրամադրելով վերջիններիս աջակցող գիտական հիմնավորումներ։ Արդյունքում, այս և մասնագիտական գրականության մեջ քննարկվող այլ խնդիրների պատճառով լայն հանրության շրջանում ստեղծվել է գիտության վերաբերյալ հակասական պատկեր, և գիտական գիտելիքի նկատմամբ հանրային վստահությունը անկում է ապրել։ Ելնելով այն բանից, որ գիտական գործունեությունը չի կարող լինել ամբողջովին չեզոք, այլ անխուսափելիորեն առնչվում է սոցիալական, քաղաքական և բարոյական համատեքստին, Դագլասը եզրակացնում է, որ գիտության նկատմամբ հանրային վստահությունը կախված է այն բանից, թե որքանով են գիտնականները բաց և պատասխանատու իրենց աշխատանքի արդյունքների համար²¹։ Այլ կերպ ասած՝ գիտության նկատմամբ հանրային վստահության վերականգնումը կախված է նրանից, թե որքանով է այն հասարակության

²⁰ Տե՛ս **Mason, L.** Uncivil Agreement: How Politics Became Our Identity. University of Chicago Press, 2018:

²¹ Տե՛ս **Douglas, H.** Science, Policy and the Value-Free Ideal. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 2009:

կողմից ընկալվում որպես թափանցիկ, հաշվետվողական և պատասխանատու ոլորտ: Այսպիսով, գիտության շուրջը կուտակված հակասական և անորոշ հանրային պատկերացումների ամպերը կարելի է ցրել գիտական գիտելիքի իրական բնույթի և սահմանների մասին մարդկանց լուսաբանելու, կրթելու միջոցով²²:

Հետճշմարտության դարաշրջանի մարտահրավերներին հակազդելու հիմնարար միջոցներից է համարվում կրթությունը, քանի որ այդ մարտահրավերները անմիջականորեն կապված են մարդկանց մտածողության, գիտելիքների և արժեքային կողմնորոշումների հետ: Տեսաբանների շրջանում լուրջ մտահոգություններ կան, որ այսօրվա կրթությունը (որը քննարկվող թեմայի տեսանկյունից հույսը դնում է թվային և մեդիագրագիտության, ինչպես նաև քննադատական մտածողության զարգացման վրա՝ որպես մարդկանց մտածողությունը բարելավող հիմնական գործիքների) ի վիճակի չէ հաղթահարելու նոր աշխարհի մարտահրավերները: Ավելին, ամերիկացի հանրային ինտելեկտուալ Լ. Մաքինթայերը պնդում է, որ մեծ հաշվով այսօրվա կրթությունն է հետճշմարտության առաջացման աղբյուրներից մեկը: Նա գրում է. «Հետճշմարտության երևույթի ամենատխուր արմատներից մեկը կարծես թե սկիզբ է առնում քուլեջներից և համալսարաններից»²³, քանի որ այդտեղից են լայն հանրության մեջ տարածվում պոստմոդեռնիստական փիլիսոփայության գաղափարները: Ուստի անհրաժեշտություն է առաջացել վերանայելու կրթական առկա նպատակները և մշակելու կրթական հետազոտությունների նոր ուղղություններ՝ պատասխանելու համար այն հարցին, թե ինչպես կարող է կրթությունը մարդկանց աջակցել՝ արդյունավետորեն կշռադատելու և որոշումներ կայացնելու այսօրվա սոցիալական և քաղաքական իրադրությունում: Քննադատական մանկավարժության հիմնադիր, տեսաբան Հ. Ժիրուն նշում է, որ կրթությունը նոր լեզվի կարիք ունի՝ հասցեագրելու համար անգրագիտության նոր ձևերը, որոնք խթանում են սպառողականությունը, արժեզրկում են հարցադրումներ անելու և տեղեկացված որոշումներ կայացնելու մարդկանց ջանքերը, և որ ամենավտանգավորն է՝ գործիքներ են դառնում քաղաքական մանիպուլյացիաների համար²⁴: Կրթության նոր լեզվի կամ ավելի կենսունակ ռազմավարության ուղղությամբ տեսական որոնումները մասնագիտական գրականության մեջ հիմնականում առնչվում են երկու ոլորտների՝ իմացաբանական կրթության և գիտության ու տեխնոլոգիայի ուսումնասիրությունների²⁵: Իմացաբանա-

²² Տե՛ս **Lockie, S.** Post-Truth Politics and the Social Sciences. *Environmental Sociology* 3 (1), 2017, էջ 1-5:

²³ **McIntyre, L.** Post-Truth. Cambridge: MIT Press, 2018, p. 123.

²⁴ Տե՛ս **Peters, M.** at el. Post-Truth, fake news: viral modernity & higher education. Springer, 2018:

²⁵ Այստեղ խոսքը Science and technology studies (STS) -ի մասին է, որը հարաբերականորեն նոր ձևավորված միջառարկայական ոլորտ է և ուսումնասիրում է գիտության ու տեխնոլոգիայի առաջացումը, զարգացումը և հետևանքները պատմական, սոցիալական և մշակութային համատեքստում:

կան կրթության հրատապ խնդիրն է դառնում բարելավել մարդկանց իմացական կատարողականությունը (epistemic performance) և լուծել տարածված շփոթությունը կամ անհամաձայնությունը գիտելիքի, գիտության և դրանց նկատմամբ վստահության վերաբերյալ, մասնավորապես՝ հետևյալ երեք հարցերի՝ ի՞նչ է հայտնի, ինչպե՞ս իմանալ և ո՞ւմ վստահել՝ սահմանելով իմացական նոր նպատակներ, իդեալներ և հուսալի գործընթացներ²⁶։ Ի լրումն իմացաբանական միջոցների՝ կարևորվում է նաև սոցիալական իմացաբանության և միջառարկայական փորձագիտական գիտելիքի դերը, որը վերաբերում է, այսպես կոչված, գիտության և տեխնոլոգիայի ուսումնասիրությունների ոլորտին։ Համարվում է, որ պետք է մեծացնել վերջինիս ներգրավվածությունը և ազդեցությունը կրթության վրա, քանի որ այն, խորացնելով մեր իմացությունը գիտելիքի, մասնավորապես՝ գիտական գիտելիքի սոցիալական և կոլեկտիվ բնույթի վերաբերյալ, հարուստ ներուժ ունի՝ բացահայտելու և լուսաբանելու, թե ինչպես են կառուցվում և գործում հետճշմարտության ժամանակաշրջանին բնորոշ երևույթները և ռազմավարությունները²⁷։

Լուսավորականության մտածողները հանրային ոլորտը պատկերացնում էին որպես մի վայր, որտեղ անհատները կարող են ստուգել իրենց գաղափարները բաց երկխոսության միջոցով։ Այսօրվա մասնատված և բևեռացված աշխարհում իրական, հարգալից և ռացիոնալ բանավեճի համար տարածքներ ստեղծելը հրատապ, բայց դժվար խնդիր է դարձել։ Այս առումով մասնագիտական գրականության մեջ քննարկվում է հանրային ճշմարտությունների, ապագայի մասին ընդհանուր պատկերացումների վերաիմաստավորման և բարոյական նորմերի ու արժեքների նորոգման հանձնառության անհրաժեշտության հարցը, որն առաջնահերթորեն կապվում է քաղաքականության, գիտության և լրագրության դաշտի հետ։ Այլ կերպ ասած՝ կրկին եկել են «մեծ քաղաքականության» ժամանակները, որ կարող են միավորել բոլորին՝ ներգրավելով նրանց հանրային ռացիոնալ դիսկուրսի մեջ²⁸։ Դրան հասնելու համար նախևառաջ պետք է հաղթահարել պետական ինստիտուտների, գիտության և պրոֆեսիոնալ լրագրության նկատմամբ վերջին ժամանակներս տարածված հանրային անվստահությունը, ինչն անհրաժեշտ է հասարակության մեջ փաստահենք, ռացիոնալ հանրային դիսկուրս կառուցելու համար²⁹։ Ակնհայտ է, որ ո՛չ քաղաքականությունը, ո՛չ գիտությունը և ո՛չ էլ լրագրությունը, որքան էլ կարճ կամ երկար պատմություն ունենան, երբևէ չեն եղել «առաքինի» կամ դրան շատ մոտ, չեն եղել գերծ կեղծիքներից և մանիպուլյացիաներից, սակայն

²⁶ Տե՛ս Chinn, C. A., Barzilai, S., & Duncan, R. G. Education for a “Post-Truth” World: New Directions for Research and Practice. Educational Researcher, 50(1), 2021, էջ 51:

²⁷ Տե՛ս Valladares, L. Post-Truth and Education. Science & Education vol. 31, 2022, էջ 1311–1337:

²⁸ Տե՛ս Jasanoff, S., & Simmet, H. R. No funeral bells: Public reason in a ‘post-truth’ age. Social Studies of Science, 47(5), 2017, էջ 751-770:

²⁹ Տե՛ս Oreskes, N., & Conway, E. M. Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming. Bloomsbury Press, 2010:

ակնհայտ է նաև, որ հանրային վստահությունը վերականգնելու համար այսօր այդ ոլորտներից պահանջվում է գործել ավելի մեծ թափանցիկությամբ և հաշվետվողականությամբ՝ սխալների և կեղծիքների համար ավելի մեծ պատասխանատվություն կրելով: Մարդիկ այսօր ընթերցում են ոչ միայն ոչ ճշգրիտ կամ կեղծ լուրերը, որոնք տարածվում են սոցիալական հարթակներում, այլև հետևում են ավանդական լրատվական կայքերին, ընթերցում են լրագրողական հոդվածներ, փորձում են գտնել ավելի վստահելի աղբյուրներ: Ուստի, եթե լրատվամիջոցներն ավելի մեծ պատասխանատվությամբ վերաբերվեն իրենց հրապարակումների փաստական հիմքին և վերլուծության խորությանը, ապա դա ճանապարհ կբացի մարդկանց համար նորոգելու վստահությունը պրոֆեսիոնալ լրագրության նկատմամբ՝ որպես հանրային կարծիքի ձևավորման գործընթացում կարևոր դերակատարի (միջնորդի): Լրագրությունը ոչ թե պետք է «հռչակի» ճշմարտություններ, այլ տրամադրի քննարկման համար անհրաժեշտ փաստարկները, որոնց շնորհիվ ևս ձևավորվում են հանրային ճշմարտությունները: Հակառակ դեպքում այն նպաստում է հասարակության բևեռացմանը՝ բաժանելով մարդկանց ըստ այն բանի, թե որ լրատվամիջոցներին են նրանք վստահում՝ որպես ճշմարտության աղբյուրների, և որոնց՝ ոչ³⁰: Ավելին, լրագրողներից, գիտական համայնքից և հանրային ինստիտուտներից պահանջվում է, որ նրանք ներդրում ունենան լայն հանրության մեջ հետճշմարտության մարտահրավերների մասին իրազեկվածությունը բարձրացնելու գործում, քանի որ բարձրացնելով մարդկանց իրազեկվածությունն այն մասին, թե ինչպես են մանիպուլյացիաները և ալգորիթմներն ազդում մարդկանց որոշումների վրա, ավելի քիչ հավանական է, որ նրանք դառնան դրանց կույր զոհը և պասիվորեն տրվեն վախ ու զայրույթ շահարկող պոպուլիստական հռետորաբանությանը³¹: Մյուս կողմից, հետազոտությունները ցույց են տվել, որ սենսացիոն, մանիպուլյատիվ բովանդակության նվազեցումը կամ շեշտադրման փոփոխությունը կարող է հանգեցնել ավելի ներառական և ռացիոնալ դիսկուրսի, ներառյալ առցանց հարթակներում³²: Սա նշանակում է, որ սոցիալական մեդիա հարթակներում գործող ալգորիթմները կարող են հարմարեցվել (օրենսդրության կամ էթիկական կանոնակարգերի շնորհիվ) պրոֆեսիոնալ լրագրողական կամ կառուցողական երկխոսություն խթանող բովանդակությանն առաջնահերթություն տալու համար:

³⁰ St' u **Conrad M.** et al. (eds.), *Europe in the Age of Post-Truth Politics*, Palgrave Studies in European Political Sociology, Palgrave Macmillan Cham, 2022, էջ 53-75:

³¹ St' u **McGinnies, E., & Ward, C. D.** Better liked than right: Trustworthiness and expertise as factors in credibility. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 6(3), 1980, էջ 467-472:

³² St' u **Tufekci, Zeynep.** *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*, New Haven: Yale University Press, 2017:

Հետճշմարտության մարտահրավերները, ըստ էության, լինելով գիտատեխնիկական առաջընթացի, թվային տեխնոլոգիաների աճի հետևանք, պահանջում են այնպիսի լուծումներ, որոնք անմիջականորեն կապված են «խելացի» (smart) ռազմավարությունների և քաղաքականության վերանայման հետ: Ժամանակակից աշխարհում տեղական և ազգային քաղաքականության մակարդակով նկատվում է ինտենսիվ ինստիտուցիոնալ աջակցություն «խելացի» տեսլականների իրագործմանը, որի շնորհիվ «խելացի» տրամաբանությունը գերակայություն է ձեռք բերում որոշումների կայացման գործընթացում³³: Արդյունքում, ինչպես նշում են ոլորտի տեսաբանները, «Հանրային մտածողության և փաստերի ձևավորման փոփոխությունները, որոնց մենք ականատես ենք լինում, ըստ էության, ներկայացնում են «փակման» նոր եղանակներ, որոնք հանգեցնում են այլընտրանքային կամ այլակարծիք տեսակետների կամ պատկերացումների համար ավելի դաժան պայմանների»³⁴: Այսպիսի քաղաքականությունը նվազեցնում է բազմակարծության, հանրային ազատ և ռացիոնալ դիսկուրսի հնարավորությունը, ինչից հետևում է, որ կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում թվային տեխնոլոգիաների կիրառման ռազմավարությունները վերանայման կարիք ունեն՝ որոշելու համար, թե իրականում որ տեսլականները կարող են լավագույնս ծառայել մեզ (լավագույնս «խելացի» լինել)՝ վերը նշված վտանգները հաղթահարելու գործում³⁵:

Այսպիսով, այսօր հանրային ռացիոնալ քննարկումներ ունենալու մեր հնարավորությունն ամեն օր դառնում է ավելի վտանգված, իսկ բանականության հանրային գործադրման Լուսավորականության տեսլականը՝ ավելի հեռու և անիրական, քանի որ ժամանակակից հանրային ոլորտը չի հաջողում լինել հանրային տեղեկացված կարծիքի և ընդհանուր ճշմարտությունների ձևավորման դաշտ: Ժամանակակից հանրային ոլորտի երկու հիմնարար սկզբունքները՝ խոսքի ազատությունը և հրապարակայնությունը, կարծես թե դադարել են աջակցել ազատ և ինքնուրույն մտածողության գործադրմանը և այլակերպվել են՝ վերածվելով հետճշմարտության դարաշրջանի «հովանավորների»: Թվային տեխնոլոգիաների շնորհիվ տեղեկույթի և գիտելիքի դեմոկրատացումը (բոլորի հասանելի դարձնելը) միտում ունի հավասարեցնելու բղավոցն ու պնդումը, փաստն ու կարծիքը, գիտական ու դավադրապաշտական տեսությունները, փորձագիտական և ցանկացած այլ կարծիք, այնինչ արդյունքը պետք է լիներ հանրային դիսկուրսի հարստացումն ու ընդլայնումը, բոլոր մասնակիցների ներդրման՝ նրանց փորձառության և տեսակետների

³³ St' u **Ballo, I. F. & Vaage, N. S.** Public reasoning in "post-truth" times: Technoscientific imaginaries of "smart" futures. In Rommetveit, K. (Ed.), Post-Truth Imaginations: New Starting Points for Critique of Politics and Technoscience. Publisher: Routledge, 2021, էջ 138-160:

³⁴ **Rommetveit, K.** (Ed.). Post-Truth Imaginations: New Starting Points for Critique of Politics and Technoscience (1st ed.). Routledge, 2021, p. 152.

³⁵ St' u նույն տեղը, էջ 153:

նկատմամբ հարգանքը: Այնուամենայնիվ, գիտության, պրոֆեսիոնալ լրագրության նկատմամբ հանրային վստահության վերականգնման, գիտական և լրագրողական մեթոդների օգնությամբ առկա միտումներն ըմբռնելու, կրթության մեջ նոր իմացաբանական մոտեցումների, թվային տեխնոլոգիաների շուրջ առավել մտածված ռազմավարությունների և, վերջապես, հանրային ճշմարտությունների վերակառուցման «մեծ» քաղաքականության շնորհիվ հնարավոր է տարածքներ ստեղծել ռացիոնալ քննարկման և ժողովրդավարական ներգրավվածության համար՝ հիմնված ազատ և ինքնավար մտածողության վրա: Ուստի Կանտի լուսավորական տեսլականն անհատների մասին, որոնք ազատորեն և հրապարակավ գործադրում են իրենց բանականությունը հանրային ոլորտում՝ լուսավորելով մեկմեկու, հետճշմարտության ժամանակաշրջանի մարտահրավերները ըմբռնելու և հաղթահարելու տեսանկյունից մնում է կարևոր ուղղորդիչ և իդեալ:

ЛИЛИЯ ХАЧАТРЯН – Трудности публичного использования разума во времена постправды. – Эпоха постправды создает значительные препятствия для возможности индивидов свободно и автономно мыслить в публичной сфере, а также принимать обоснованные решения. В статье автор опирается на концепцию публичного использования разума немецкого философа XVIII века Иммануила Канта, подчеркивая, что отход от ценностей Просвещения угрожает будущему публичного рационального дискурса и демократии. В современном мире кантовская идея публичного использования разума сталкивается с рядом проблем, связанных с отходом от идеалов Просвещения или, по крайней мере, отклонением от них. В данной статье будут рассмотрены наиболее острые проблемы современного мира постправды: неверная информация (misinformation) и дезинформация (disinformation), алгоритмы социальных сетей и эхо-камеры, эмоциональная манипуляция и популизм. Каждый из перечисленных факторов в свою очередь подрывает необходимые условия для свободного и независимого рассуждения людей в публичной сфере. Тем не менее, путем пересмотра целей образования, восстановлению доверия к традиционным институтам, внедрении более продуманных стратегий вокруг цифровых технологий и отдавая приоритет «большой» политике публичных истин, все еще возможно создать общественные пространства для свободного обсуждения и демократического участия.

Ключевые слова: *постправда, Просвещение, И. Кант, рациональный дискурс, дезинформация, ложная информация.*

LILIA KHACHATRYAN – Challenges for the Public Use of Reason in the Post-Truth Times. – The post-truth era presents significant obstacles to individuals' ability to reason freely and independently and make informed decisions in the public sphere. In the article, the author draws on the 18th-century German philosopher Immanuel Kant's concept of the public use of reason, highlighting that retreating from the values of Enlightenment threatens the future of public rational discourse and democracy. In today's world, the Kantian idea of public use of reason faces several challenges related to moving away from or at least deviating from Enlightenment ideals. This article will address the most pressing issues of the current post-truth world: misinformation and disinformation, social media algorithms and echo chambers, emotional manipulation, and populism. Each of these factors, in turn, undermines the necessary conditions for individuals to reason freely and independently in the public sphere. However, by revising the goals of education, rebuilding trust in traditional institutions, implementing more thoughtful strategies around digital

technologies, and prioritizing the "big" politics of public truths, it is still possible to create public spaces for free deliberation and democratic engagement.

Key words: *Post-truth, Enlightenment, I. Kant, rational discourse, disinformation, misinformation.*

Գրականության ցանկ

- Arendt H.** The Origins of Totalitarianism, New York: Harcourt, Brace, 1951
- Ballo I. F. & Vaage, N. S.** Public reasoning in "post-truth" times: Technoscientific imaginaries of "smart" futures. In Rommetveit, K. (Ed.), *Post-Truth Imaginations: New Starting Points for Critique of Politics and Technoscience*. Publisher: Routledge, 2021
- Bauman Z.** Liquid Modernity, 2000; Fuller, S., *Post-Truth: Knowledge as a Power Game*, 2018
- Bourdieu P.** The Logic of Practice, Stanford, Stanford University Press, 1990
- Chinn C. A., Barzilai, S., & Duncan, R. G.** Education for a "Post-Truth" World: New Directions for Research and Practice. *Educational Researcher*, 50(1), 2021
- Conrad M., et al. (eds.)**, Europe in the Age of Post-Truth Politics, Palgrave Studies in European Political Sociology, Palgrave Macmillan Cham, 2022
- Davies W.** The Age of Post-Truth Politics. The New York Times, 2016
- Douglas H.** Science, Policy and the Value-Free Ideal. Pittsburg: University of Pittsburg Press. 2009
- Enli G., Rosenberg L.T.** Trust in the Age of Social Media: Populist Politicians Seem More Authentic. *Social Media + Society*, 4(1), 2018
- Eppler M. J., & Mengis J.** The concept of information overload: A review of literature from organization science, accounting, marketing, MIS, and related disciplines. *The Information Society*, 20(5), 2004
- Ingrid Foss Ballo, Nora S. Vaage.** *Post-Truth Imaginations*. 1st Edition, Routledge, 2021
- Jasanoff S., & Simmet H. R.** No funeral bells: Public reason in a 'post-truth' age. *Social Studies of Science*, 47(5), 2017
- Lewandowsky S., Ecker U., & Cook J.** Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the Post-Truth Era. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6(4), 2017
- Lockie S.** Post-Truth Politics and the Social Sciences. *Environmental Sociology* 3 (1), 2017
- Mason L.** *Uncivil Agreement: How Politics Became Our Identity*. University of Chicago Press, 2018
- McIntyre L.** *Post-Truth*, Cambridge, The MIT Press, 2018
- McGinnies E., & Ward C. D.** Better liked than right: Trustworthiness and expertise as factors in credibility. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 6(3), 1980
- Oreskes N., & Conway E. M.** *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*. Bloomsbury Press, 2010
- Pariser E.** *The Filter Bubble: How the New Personalized Web is Changing What We Read and How We Think*. Penguin Press, 2011
- Peters M.** at el. *Post-Truth, fake news: viral modernity & higher education*. Springer, 2018
- Quong J.** Public Reason, Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2022 (հղում՝ <https://plato.stanford.edu/entries/public-reason/>)
- Rommetveit K. (Ed.)**. *Post-Truth Imaginations: New Starting Points for Critique of Politics and Technoscience* (1st ed.). Routledge, 2021
- Stanley J.** *How Fascism Works: The Politics of Us and Them*. Random House, 2018
- Tufekci Z.** *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*, New Haven: Yale University Press, 2017

Valladares, L. Post-Truth and Education. Science & Education vol. 31, 2022

Vosoughi S., Roy D., & Aral S. The spread of true and false news online. Science, 359 (6380), 2018

Walter N. & Tukachinsky R. A meta-analytic examination of the continued influence of misinformation in the face of correction: how powerful is it, why does it happen, and how to stop it? Commun. Res. 47, 2020

Zhuravskaya E., Petrova M., Enikolopov R. Political Effects of the Internet and Social Media. Annual Review of Economics, Vol. 12, Issue 1, 2020

Кант И. Сочинения в шести томах. Т. 6. Москва, 1966

Кант И. Сочинения. В 8 т. Т.8. М.: Чоро 1994